

آینه پژوهش

سال سی و هفتم، شماره سوم
مرداد و شهریور ۱۴۰۵
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۹

۲۱۹

آینه پژوهش

مرداد و شهریور ۱۴۰۵، شماره سوم

سید علی میرافضلی | والتر برونو هنینگ / سید احمد رضا قائم مقامی | امید حسینی نژاد | مجید جلیسه
حبیب الرحمن شروانی / شیوا امیرهدایی | آریا طبیب زاده | رقیه فراهانی | کمال الدین دعایی | میلاد بیگدلو
حیدر عیوضی | علی راد | اصغر ارشاد سربابی | منوچهر فروزنده فرد | محمّد جوکار باصری | مهدی مهریزی
محمد هادی توکلی | رضا استادی | سید علی کاشفی خوانساری | سعید مهدوی فر | جویا جهاًنبخش
فرهاد طاهری | رسول جعفریان

فهرست شاعران سفینه رباعیات استانبول: دستنویس شماره ۱۲۰۳ کتابخانه دانشگاه استانبول
| دو خطا در روایات عربی در باب مانویّت | خراسانیات (۹): تحفه ای گرانقدر از میراث گمشده صاحب بن
عباد در نیشابور قرن چهارم قمری | چاپ نوشت (۲۴): رسانه چاپ و بازآرایی منازعات فرقه ای در شبه قاره
هند؛ مطالعه موردی تحفه اثناعشریه، صوارم الالهیات و حسام الإسلام | مطالعات زبان و ادب فارسی در
شبه قاره (۳): قصاید مطهر | یادداشت های لغوی و ادبی (۸): درباره «ایش» و «ایش شاء الله» و «ایشالا»
| اشعار تازه یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر: مقاله نهم، اشعار نویافته از ابراهیم
پورداوود | مجموعه های ویراسته در نشر دانشگاهی: راهنمای جامع گونه ها | قطعه ای از تاریخ ترجمه
عربی به فارسی | آینه های شکسته (۱۴): «مُسَوِّمین» (آل عمران: ۱۲۵) در ترجمه های قرآن؛ رویکرد ریشه
شناختی در برابر داستان سرایی | طومار (۱۶): نردبان شکسته (۹): تحلیل انتقادی مصادر اسطوره حفظ
نقد و بررسی کتاب مجمع النوادر (کتابی از میراث داستانی شبه قاره) | درباره «نگاهی به واژگان لغت
فرس» | نقدی بر مقاله «امامت و ولایت در محقق ترجمه ای جدید از قرآن کریم» | نگاهی تحلیلی به
کتاب موسوعة المباحث الاصولية و ادلتها | بررسی انتقادی «سیدرضی لاریجانی و مکتب عرفانی تهران»
| کتابشناسی جامع آیت الله رضا استادی

نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش: ♦ حسرت تمدنی و ایدئولوژی احیا در یک منظومه فارسی شبه قاره

Ayeneh-ye-

Pazhoohesh

Vol.37, No.3

Aug - Sep 2025

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

219

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش
Jap.isca.ac.ir

کودکان در اولین کتاب چاپی فارسی در ایران

سیدعلی کاشفی خوانساری

| ۳۷۹ - ۳۸۴ |

۳۷۹

آینه پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۵

اشاره

اگر کسی بپرسد برای اولین بار در کجا و چگونه در کتب چاپی فارسی از کودکان یاد شده است چه پاسخی باید داد؟ اگر کتاب‌هایی را که پیش از آن که چاپ کتاب به زبان فارسی در ایران آغاز شود، در اروپا و سپس هند به چاپ رسیده‌اند در نظر داشته باشیم جواب این پرسش را نمی‌دانم. اما اگر پرسش خود را به کتاب‌های فارسی که در داخل ایران به چاپ رسیده‌اند محدود کنیم یافتن پاسخ چندان دشوار نخواهد بود. چراکه کافی است متن اولین این کتاب‌ها، یعنی رساله جهادیه را مرور کنیم و هر اشاره‌ای به کودکان را در آن کتاب ثبت و ضبط نماییم. در این نوشته چنین کرده‌ایم.

رساله جهادیه چیست؟

واژه رساله جهادیه، ظاهراً کمی پیش از انتشار این کتاب در ایران و در حوزه‌های علمیه شیعه مرسوم شده بوده است. پس از شکست اول ایران از روسیه و جدا شدن بخش‌های زیادی از مناطق مسلمان‌نشین شمال غرب ایران، مرور مباحث فقهی مربوط به جهاد رونق می‌گیرد و برخی علما رسالاتی کوتاه و بلند در وجوب جهاد علیه کفار روس می‌نگارند. برخی از این رسالات و جزوات خطی که رساله جهادیه نام داشته و موضوعشان جهاد و وجوب آن و مجاهد منظور شدن فتحعلی‌شاه قاجار بوده، در کتاب الذریعه فهرست و معرفی شده‌اند که در میان آنها هم آثاری به فارسی و هم به عربی دیده می‌شوند. این که صدور این فتاوی و تالیف آن کتب مستقلاً برآمده از حوزه‌های علمیه و بیوت مراجع بوده و یا آن که به درخواست و پیگیری دربار روی داده است، موضوع مستقلی است. به هر حال منشأ آن هر یک از این دو بوده باشد نهایتاً باید بگوییم شناخت کافی از شرایط وجود نداشته و به شکست دوباره‌ای برای ایران و مسلمانان و شیعیان انجامیده است.

اولین کتاب فارسی چاپ ایران که به قلم میرزا عیسی قائم مقام در سال ۱۲۳۳ ق با یاری و همت عباس میرزا نائب السلطنه در تبریز به چاپ رسید، گزارش و درهم‌کردی از آن رسالات و فتاوی است. نویسندگان به قلم و زبان خود دلایل فقهی مختلفی که در آن رسالت خطی علما مندرج بوده کنار هم نهاده و گهگاه تکه‌هایی از فتاوی آن علما را نقل کرده و سبب شده چند صفحه پشت سر هم از کتاب به زبان عربی باشد. در حقیقت برخلاف نظر کتابداران متقدم که موضوع کتاب را تاریخ و جنگ‌های ایران و روس ثبت کرده‌اند، تلقی نویسنده و ناشر از موضوع آن، کاملاً کتابی فقهی بوده است.

محتوای کتاب رساله جهادیه به تمامی ذکر تفاوت‌های جهاد دعوتی و دفاعی با یکدیگر و بیان جزئیات فقهی جهاد دفاعی می‌باشد و اثبات می‌کند جهاد دفاعی در عصر غیبت واجب است. نویسنده در خلال کتاب به معنی و تشریح معنای برخی واژه‌ها و اصطلاحات دینی و فقهی هم پرداخته است.

گفتنی است با وجود اینکه این کتاب دوبار در سال‌های ۱۲۳۳ ق و ۱۲۳۴ ق به دو شکل متفاوت به چاپ می‌رسد، همچنان استنساخ دستی آن معمول بوده و نسخه‌هایی به خط کاتبان مختلف مربوط به چند دهه بعد هم از این کتاب موجود است.

در ابتدای رساله جهادیه پس از چند سطر حمد و سلام چنین آمده: «اما بعد اقل خلاق عیسی بن الحسن الحسین بر لوح اعلام و اظهار مرقوم و محرر می‌دارم که چون رسم جهاد از عهد غیبت امام علیه‌السلام تا اکنون که نوبت ظهور این دولت همایون است در ممالک ایران... مهمل و متروک مانده بود و بدین سبب هیچ‌یک از علمای راشدین و فقهای متقدمین در این باب کتابی علی‌حده ننوشته بودند و ملتزم به سطحی در این باب نگشته، لهذا در... این عهد که فتنه قوم روس در ملک محروس پدید آمد...»

جملات پایانی این کتاب چنین است: «والسلام خیر ختام. شکرالله مساعیکم الجميله و جعلها الله لكم الوسيله الى دار کرامه والسلام. قدتم الکتاب الجهادیه علی يد اضعف العباد محمد علی ابن حاجی محمد حسین الاشتیانی المامور بعمل الطبع من الدوله العلیه القاجاریه فی دار النطباع الواقعه فی بلده تبریز بتاريخ خمس و عشرين شهر رمضان المبارک سنه ۱۲۳۳ هجریه».

ترجمه این عبارات به فارسی چنین است:

«و سلام بهترین پایان است. خداوند کوشش‌های شما را به زیبایی پاسخ دهد و آن را برای شما وسیله‌ای برای رسیدن به منزلگاه کرامت و سلم قرار دهد. انتشار کتاب جهادیه در تاریخ ۲۵ رمضان سال ۱۲۳۳ هجری قمری به دست ضعیف‌ترین بندگان خدا، محمد علی فرزند حاجی محمد حسین آشتیانی که از سوی دولت علیه قاجاری در چاپخانه واقع در شهر تبریز مأمور به چاپ بود، به پایان رسید.»

تاریخ مذکور معادل و مصادف با چهارشنبه ۷ مرداد سال ۱۱۹۷ شمسی و ۲۹ جولای ۱۸۱۸ میلادی بوده است.

درباره ویژگی‌های فنی، هنری و چاپی رساله جهادیه محققانی چون اولریش مارزلف، مجید غلامی جلیسه و محمد جواد احمدی نیا به تفصیل بحث و پژوهش کرده‌اند.

کودکان در این کتاب

اولین استفاده از کلمه کودک در آثار چاپی فارسی در ایران در هجدهمین صفحه کتاب «جهادیه» مشهور به رساله جهادیه دیده می‌شود. (کتاب شماره صفحه ندارد) در آن صفحه می‌خوانیم:

«... پس اکنون که به رفع حادثه و قیام من به الکفایه، علم حاصل نیست بلکه خلاف آن یقین حاصل است، به همه مسلمین واجب است که ترک عیال و اطفال و اموال گویند و به حفظ بیضه اسلام و مسلمین و دفع دشمنان خدا از اهل دین کوشند...»

پس از آن سایر موارد اشاره به کودکان در کل متن کتاب به ترتیب از این قرار است:

در صفحه ۲۳ اسیر کردن کودکان دشمن تشویق شده است:

«... برای کسر شوکت کفار و اخذ اموال و اسیر عیال و اطفال آنها...»

در صفحه ۳۸ نکته‌ای فقهی درباره حضور کودکان در جنگ آمده که قابل تأمل و بررسی است:

«... هیچ کس مستثنی نیست از این واجب؛ بلکه اگر {با} کثرت سواد، دفع ضرری شود واجب است که اولیای دیوانگان و کودکان ایشان را در لشکر اسلام حاضر کنند...»

و در صفحه ۴۷ اشاره‌ای به حکم جزیه و مستثنی بودن کودکان از آن آمده است:

«... و مراد از جزیه مالی است که از یهود و نصاری و مجوس گرفته می‌شود و گرفته نمی‌شود از کودکان و دیوانگان و زنان...»

در صفحه ۵۲ احکامی در خصوص به اسارت گرفتن کودکان به این ترتیب ذکر شده است که با تلقی امروزی از حقوق کودک و حقوق اسرای جنگی فاصله بسیاری دارد:

«... و حکم اسرا این است که هرچه ذکور و بالغ باشند اگر در اثنای گیر و دار گرفتار شوند و اسلام نیاورند کشته می‌شوند و اگر اسلام آورند قتل آنها ساقط است اجماعاً و آنچه اناث و اطفال باشند مملوک می‌شوند به قهر و اسرا، که به مجرد نظر و گذاشتن دست. و اگر زنی اسیر شود و طفل او از عقب مادر آید و اسیر دیگری شود مال کسی است که او را اسیر کرده و نه مال مالک مادر...»

در صفحه ۶۸ ابراز نگرانی شده که کودکان مسلمانی که بلادشان در سیطره کفار است، به مرور دین خود را ترک کنند. این بحث در اثبات این مسئله آمده که خواه ناخواه تصرف ملک مسلمانان به دین ایشان لطمه خواهد زد و نباید نسبت به آن بی تفاوت بود. این تنها اشاره فرهنگی و تربیتی به کودکان در متن این کتاب است:

«لامحاله خوف حاصل است از اعتقاد اطفال خردسال و اعقاب آنها که نسل بعد نسل باقی خواهد بود. چه طفل صغیر را بصیرتی نیست که تمیز حق از باطل و محق از مبطل نماید و بالضرورة ترجیح می دهد پیروی کفاری را که اصحاب حکم و اقتدارند بر متابعت مسلمانانی که محکوم و در قید اضطرازند.»

در صفحه ۷۹ در ادامه بحث تفاوت های جهاد دفاعی با جهاد دعوتی چنین آمده است:

«و جایز است محاربه به قطع اشجار و رها کردن آب برای غرق کفار یا برای منع آنها از قتال و مقاتله به منع آب از آنها برای هلاک یا ممانعت آنها از جدال اگرچه کودکان و زنان و دیوانگان کفار و اسرا و مسافرین مسلمین در میان آنها باشند...»

در صفحه ۸۰ بالاخره جمله ای آمده که می توان بخشی آن را همسو با حقوق کودک در برداشت امروزی دانست:

«و جایز نیست کشتن اطفال و مجانین و زنان کفار هرچند اعانت آنها کنند مگر در صورت ضرورت چنان که کفار آنها را اسیر نمایند و فتح و غلبه موقوف به قتل آنها باشد...»

در صفحه ۸۳ و در آخرین مورد از نقل کلمه کودکان چنین آمده است:

«جایز نیست که صلح شود به ایثار مال مسلمین به کفاری که هجوم آورند مگر آنکه مسلمین را اصلاً مقاومت کفار نباشد یا آنکه کفار هنوز بر نفوس و اعراض و اطفال مسلمین استیلا نیافته باشند و رفع ضرر آنها از اسلام و مسلمین به بذل مال شود...»

جمع بندی

پاسخ به این پرسش که آیا در اولین کتابی که به زبان فارسی در ایران به چاپ رسیده، اشاراتی به کودکان هم وجود دارد؟ مثبت است. در متن کتاب رساله جهادیه که در سال ۱۲۳۳ ق در تبریز به چاپ رسیده، پنج شش بار لغاتی چون اطفال و کودکان دیده می شود. این اشارات ضمن مرور احکام فقهی مربوط به جنگ صورت گرفته و در آن کمتر نشانه ای از توجه به حقوق کودکان و مسائل فرهنگی و تربیتی ایشان دیده می شود.